

Salidə Şərifova
AMEA-nın professoru, filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

(əvvəli ötən fənbə sayımızda)

M.S. Ordubadi "Qanlı sənələr" əsərində qeyd etmişdir ki, "Mənim məqsədim müsəlman və ermənilərin iki il ərzində törətdikləri səhv və xə-talarını söyləməkdir... Bəlkə, onların və bizim bu xətalardan ötrü təəssüfə layiq bir halda gələcək qarşısında xəcalət çəkəcəyimizi deyib durmaq-dır". Bu baxımdan, M.S. Ordubadi-nin "Qanlı sənələr" əsərinin "Yaycı soyqırımı" əsərində xatırlanması təqdirəlayiq bir əməldir. F. Fərəcov yazıcının "Qanlı sənələr" əsərində bu problemə toxunaraq qələmə al-mışdır: "Müəllif milli qırğının törə-dilməsində erməni-daşnak partiyası-nın mənfur siyasəti ilə bərabər çar hökumətinin də cirkın mövqeyini faktlar əsasında oxuculara çatdır-mışdır. əsərdə xalqımızın başına gə-tirilən müsibətlərdən geniş bəhs olu-nur". [3, s. 19]

Fərəc Fərəcov "Zəngəzur soyqırımı "Zəngəzur" romanında" başlıqlı yazı-sında isə Əyyub Abbasovun "Zəngə-zur" dilogiyasını və orda əksini tapmış soyqırım probleminə aydınlıq gətirmiş-dir. Fərəc Fərəcov "Zəngəzur" dilogi-yasının Ermənistan kitabxanalarından yığışdırılması faktına toxunmuşdur.

Müəllif həmçinin romanda

"Erməni Azərbaycan xalqlarının dostluğu "Zəngəzur"dakı qədr geniş epik lövhələrlə təsvir edilməmişdir" fikrini irəli sürərək, kitabın bözi qaran-lıq məqamlarına da aydınlıq gətirmiş-dir: *"Zəngəzur qırğınları "Zəngəzur" romanında son dərəcə ətraflı və geniş şəkildə təsvir edilmişdir.Yazıcı Əyyub Abbasov təkcə baş vermiş qırğınların bədii təsvirini verməklə kifayətlənmə-miş, bəzən açıq, bəzən də üstüörtülü şəkildə daşnakların məkrli siyasətinin haradan qaynaqlandığını ustalıqla qə-ləmə almışdır".* [3, s. 30]

Fərəc Fərəcov türkoləq və yazıcı Əhməd bəy Ağayevin də xalqın soyqı-rımına qarşı biganə qalmadığına toxun-muşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Əh-məd Ağaoğlu 1905-ci ildə daşnak-ermənilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün Difaiteşkilatını yaratması ilə tarixə adı-nı yazdırmışdır.Əhməd Ağaoğlu 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyə-tinin köməyinə gəlmiş Qafqaz İslam Ordusukomandanının siyasi müşaviri olması ilə də törədilən soyqırımı qarşı mübarizə aparmışdır. Fərəc Fərəcovun belə tarixi şəxsiyyəti kitabında anması tarixi şəxsiyyətlərə verilən qiymət ki-mi dəyərləndirilməlidir: *"Əhməd bəy Ağayev 1906-cı ildə Gəncədə erməni soyqırımları ilə bağlı çıxış edərkən de-mişdir: "Yer üzündə Allahın yaratdığı nə qədər vəhşi və yırtıcı heyvan varsa, onlar başqa heyvanları parçalayırlar, amma öz həmcinslərinə əsla toxun-mazlar. Nə acıdır ki, vəhşi heyvanların yapmadıqlarını ermənilər yapırırlar. Tarixdə bu naxoş hadisəyə bənzər heç bir hadisəyə rast gəlməmişik".* [3, s. 19]

Fərəc Fərəcov "Yaycı soyqırımı" kitabında Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin mart qırğınları ilə bağlı yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat

Fərəc Fərəcovun "Yaycı soyqırımı" əsərinin problematikası və janr xüsusiyyətləri

Komissiyasına başçılıq etmiş Ələkbər bəy Xasməmmədovun 1918 -ci ilin no-yabrında qələmə aldığı yazısından bir parça verməklə ermənilərin törətdiklə-ri vəhşiliklərə işıq sala bilmişdir: *"Ev-lər yandırılır, alova bürünmüş evlə-rdən qaçan kişilər, qadınlar, uşaqlar, ümumiyyətlə küçələrdə görünən hər kəs güllələnir. Ermənilər evlərə soxu-lur, qarşılarna çıxan hər kəsi öldürür, evləri qarət edirdilər. Şəhərin küçə-lərində meyidlər qalaqlanmışdı. Meyit-lər arasında döşləri kəsilmiş, qarınları doğranmış qadın meyitləri atılıb qal-mışdı".* [3, s. 22]

"Yaycı soyqırımı" kitabında Fərəc Fərəcov həmkarı yazıcı Güllü Məm-mədovanın "Qarabəkir əfsanəsi" əsə-rində Yaycı faciəsinin əks etdirilməsi faktını nəzərə alaraq, əsərdən verdiyi parça ilə həm Yaycı soyqırımına nəzər salır, həmçinin də məkrli, mənfur And-ronikin əməllərini göstərir: "Qarabəkir əfsanəsi" kitabında Yaycı faciəsi ilə bağlı yazılmış səhifələr də olduqca tə-sirlidir".

Əsərin janr sinkretikliyi

Fərəc Fərəcovun "Yaycı soyqırımı" əsərinin janr qarışıqlığı özünü göstər-məkdədir. Siyasi və ictimai həyat mə-sələlərini işıqlandıran "Yaycı soyqırı-mı" əsəri publisistika nümunəsidir. Ak-tual, müasir ictimai-siyasi mövzuda ədəbiyyat janrı olan publisistika icti-maiyyət, dövlət və cəmiyyət həyatı məsələlərinə həsr olunmuş kəskin, mübariz ruhu ilə seçilən ictimai-siyasi və elmi ədəbiyyat olması hamımıza bəllidir. Publisistik əsərlərdə (oçerkdə, felyetonda, pamfletlə, icmalda və s.) dövrün aktual problemlərinə toxunulur, müəllif təsvir etdiyi hadisələrə və in-san xarakterlərinə münasibət bildirir, tərəqqi təqdir, gerilik tənqid edilir.

"Yaycı soyqırımı" əsərində müəlli-fin subyektiv yanaşması özünü göstər-sə də, dövrün aktual problemlərinə, təsvir edilən hadisə və insan surətləri-nə münasibət bildirilmişdir. Kitabda soyqırım millətindən asılı olmayaraq hər bir xalqa qarşı edilmiş mənfur əməl kimi tənqid edilir.

Müəllif əsərdə öz dövründə yaşa-yan insanların xatirələri əsasında qə-ləmə aldığı müsahibələrdə eyni hadi-sələr, yəni xalqın soyqırımı məsələləri müxtəlif rəkrusdan verilməsinə bax-mayaraq, eyni ideyanı, eyni problemi açıqlayır. "Yaycı soyqırımı" əsərində müəllif təxəyyülü sənədliliklə bədiili-yin sintezində özünü əks etdirir. Müə-lif kitabda fikirlərini çatdırmaq və açıqlamaq üçün soyqırım hadisələri-nin şahidi olmuş insanların xatirələ-rindən istifadə etmişdir. Məsələn, "Şa-maxı soyqırımı" (1918) başlıqlı yazı-sında müəllif müəllim Aydın Əlicano-vun, Şamaxı sakini Xavər Yunusova-nın, "Vedi hadisələri..." başlıqlı yazı-da Vedi rayonu, Şirazlı kənd sakini Əkbər Əliyevin və digər şəxslərin xati-rələrinə əsaslanmışdır.

Aydın Əlicanovun dediklərindən bəlli olur ki, Stepan Şaumyanın elaltısı olan Lalayan fəvqəladə komissiyasının rəhbəri olmuşdur. O da aydın olur ki, ermənilər Şamaxıda, Əngəxaran, Də-dəgünəş, Qalaybuğurt, Çuxuryurd, Mədrəsə və s. kəndlərdə böyük faciə-lər törədərək azərbaycanlılara qarşı soyqırım prosesini həyata keçirmişlər. Xavər Yunusovanın dediklərindən isə ailəsinin başına gələn olaylar nəql edil-mişdir. Nənesinin altı qardaşının, ana-sının yeddi qardaşının, anasıgilin tövlə-sində 80 nəfərin öldürülməsi, anasının körpəsini gözü qarşısında süngünə ta-xılması, 180 nəfər sakinin meşədə gül-lənməsi və s. Xavər Yunusovanın xa-tirələri əsasında tarixi həqiqətlərin bir

qismi əksini tapmışdır. "Vedi hadisə-ləri..." başlıqlı yazıda Vedi rayonundakı Şirazlı kənd sakini Əkbər Əliyevin de-diklərindən bu yerdə ermənilərin törə-dikləri soyqırımı nəzər salınır. Əkbər Əliyev 8 kənddən 1 nəfər də insanın sağ qalmamasının səbəbkarlarını gös-tərməyə qadir olur: *"...ermənilər zona-da 8 kəndin bələkdəki körpələrindən tutmuş ağsaqqallarına, ağbircəkləri-nədəkbütün əhalisini binalara doldu-rub, qapılarını kilidləyib, bənzin səp-ərək od vurub amansızcasına yandı-rmışdılar. 8 kəndin əhalisindən 1 nəfər belə sağ qalmamışdır".* [3, s. 33]

Vedi hadisələri dünyaya səs sala bilməmişdir. Ancaq Alman faşizminin bəşəriyyətə və xüsusən də Belarus xal-qına qarşı törətdiyi dəhşətli cinayətlə-rin bariz nümunəsi olan Xatın kəndi bütün dünyaya səs salıb. 1941-ci ildə faşistlər tərəfindən tamamilə yandırıl-mış Xatın kəndində qətlə yetirilənlərin sayı mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Almanların 90 nəfər, Sovet qəzetlə-rinin isə Xatın kəndində 150 nəfər ölmə-sini qeyd etmişdilər. Buna bənzər hadi-sə Vyetnam müharibəsi zamanı Sonq-mi kəndində təkrarlanmışdır. Sonqmi kəndinin sakinləri bütünlüklə məhv edilmişdir. Dinc əhalinin soyqırımı ki-mi tarixə səs salmış bu hadisələrə biga-nə qalmayan dünya, Azərbaycandakı soyqırımlara, tamamilə silinmiş və əhalisi məhv edilmiş kəndlərdən isə belə xəbərləri yoxdur. Bu baxımdan, Fərəc Fərəcovun qələmə aldığı bu ki-tab Azərbaycan xalqına qarşı törədil-miş soyqırımların tanındılması sahəsin-də atılan addımlardan biri olacaq.

Fərəc Fərəcov "Yaycı soyqırımı" əsərinin "Ən böyük qətləm - Yaycı soyqırımı" adlı ikinci bölümündə də soy-qırımların təsvirini xatirələr əsasında açıqlamağa nail ola bilmişdir. Müəllif "Yaycıda nələr olub?" başlıqlı yazısın-da Hüseyn Cəfərov, Səfər Əliyev, Hə-sən İsmayılov, Əbülfəz Mövlayev, Mə-şədi Əli Cəfərov, Əbülfəz Süleymanov kimi şəxslərin xatirələri əsasında Yay-cı soyqırımına aydınlıq gətirmişdir.

Hüseyn Cəfərovun dedikləri

ermənilərin xislətini tam açə bil-mişdir: *"...bu, çox dəhşətli qırğın ol-muşdur. Quduzlaşmış ermənilərin biz müsəlmanlara qarşı əsl qətləyami idi..."* [3, s. 54]"*Həmisi düşməni bilin, dost çıxsa bəxtinizə"* başlıqlı yazıda Səfər Əliyevin Andronikin mənfur əməlləri-ni açıqlaması özünü göstərmişdir: *"...nə Andronikdə, nə də onun əsgər-lərində insanlıq deyilən heç nə yox idi. Gör necə qaniçən, alçaq adamlardı ki, kənddən elçi sifətində onlarla danışıq aparmağa gedən üç nəfər ağsaqqalı da öldürməkdən çəkinməmişdir".* [3, s. 57]

Müharibənin yazılmamış qanundur ki, göndərilmiş elçiyə zaval yoxdur. Şərəqdə zaval ifadəsi işlədilmişdir. Qa-lib hökmdarlar məğlub olan tərəfi əsa-rətdə saxlamaq üçün onların övladları-nı və ya doğma insanların zaval olaraq saraylarında yaşadırdılar. Bir növ girov saxlayırdılar. Elçi sifəti ilə hərbi barış-ğa və ya hərbi danışığa gedən şəxslərin zaval, yəni girov saxlanması yolveril-məz idi. Lakin Andronik Yaycı kəndin-dən elçi sifəti ilə onun yanına gəlmiş üç ağsaqqalı öldürməsi onun məkrli si-yasətinin göstəricisidir.

Ədəbiyyatşünaslıqda sənədlilik anlayışı

müxtəlif aspektdən tədqiq edilmiş-dir. Ədəbiyyatda bədii-sənədlilik növ, janr, bədii ədəbiyyata, publisistikaya xas xüsusiyyətlər kimi tədqiq edilməsi

bir sıra fikir ayrılıqlarına səbəb olmuş-dur. Sənədlə ədəbiyyatda janr qarışıqlı-ğı ilə yalnız sənədliliyi bədii metod ki-mi qəbul etdikdə açıqlamaq mümkün-dür. Sənədlə ədəbiyyat bədii ədəbiy-yatda sənədlə janr elementlərinin yer alması ilə əlaqədar olaraq əsərin janrı-nı məzmun dəyişikliyinə uğratmağa nail ola bilər. Sənədlilik sənədlə əsərdə müəllifin tarixi fakt və olayları əsərin konsepsiyasına uyğun şəkildə təqdim edir. Məsələn, epik növün həcm etiba-rilə hekayəyə yaxın, hekayədən fərqli olan oçerklər faktiki həyat materialı, sənədlilik əsasında qələmə alınır. Sənədlilik əsasında qələmə alınır de-dikdə, əsər müəllifinin təsvir etdiyi qəhrəmanın adını, tərcümeyi-halının səciyyəvi faktlarını real həyatda necə varsa, o şəkildə təqdim edir. Xatirə və yaxud memuarları da oçerk kimi faktiki həyat materialı və sənədlilik əsasında qələmə alınır. Xatirə və yaxud me-muarların oçerkdən fərqli olaraq, bir şəxsdən bəhs etmək kimi məhdudiyyə-ti yoxdur. Xatirədə isə əsas şərt müə-lifin iştirak etdiyi, şahidi olduğu hadi-sələri təsvir etməkdir.

Fərəc Fərəcov "Yaycı soyqırımı" kitabında

bözi tarixi faktlara da nəzər salmış-dir. F. Fərəcov "Yaycı soyqırımı" əsə-rində sənədlə faktları qələmə almış ol-duğu əsərin konsepsiyasına uyğun şe-kildə qurmağa nail ola bilmişdir. Müə-lif əsərində sənədləri sistemləşdirərək ümumiləşdirmişdir. Fərəc Fərəcov bir yazıcı kimi əsərində sənədlə faktları obrazlaşdırmağa nail olur. Məlumatları tarixi ilə göstərmişdir. Məsələn, kitab-da XVIII əsrdə İrəvan xanlığının, XIX əsrdə İrəvan quberniyasının mərkəzi olmuş və indi Ermənistan adlanan res-publikanın paytaxtı olan İrəvan şəhəri-nin Şah İsmayıl Xətai tərəfindən salın-ması faktı maraq kəsb edir. Müəllif bu şəhərin 1509-1510-cu illərdə Şah İsmayıl Xətainin göstərişilə salınması faktını qeyd etmişdir: *"1509-1510-cu illərdə Şah İsmayıl öz ordusu ilə yü-rüşlərə gedərkən indiki İrəvan şəhəri-nin yerində düşərgəlayır. Həmin yerlə-rin havası, suyu, gözəl təbiəti şahı va-leh etdiyindən, orada şəhər saldırmaq qərarına gəlir. Şah İsmayıl bu məq-sədlə Rəvanqulu xanı çağırır 1 il müd-dətinə burada abad, yaraşıqlı bir ya-şayış məskəni tikdirməyi tapşırır və ona nə lazımsa kömək edir. Bir il ke-çəndən sonra hökmdar həmin yerə gəl-ərkən görür ki, Rəvanqulu xanın rəh-bərliyi ilə göz oxşayan bir şəhər salı-nıb. Bundan heyrətə gələn Şah İsmay-il şəhərin adını onu tikdirən Rəvan-qulu xanın şərəfinə Rəvan qoyur. Son-rular şəhərin adı yerli əhalinin şivəsi ilə İrəvan kimi tələffüz olunur".* [3, s. 10-11]

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçı-lar tərəfindən İrəvan şəhərinin salın-ması ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər mövcuddur. İrəvan şəhərinin salınma-sını müxtəlif dövrlərə aid olması faktı da özünü göstərmişdir. Məsələn, XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış türk coğrafiya-şünası Evliya Çələbi İrəvanın XV əsr-də salınması faktına toxunmuşdur: *"Hicri - 810 (1407-08)-cu ildə Əmir Teymurun tacirlərdən Xasə xan Lə-hicani adlı tacir Rəvan torpağına qə-dəm qoyduqda çox münbit, məhsuldar torpaq görünür. Öz ailə üzvlərilə burada sakin olur. Gündən-günə düyü əkini hesabına varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoyur".* [2, s. 50]

Q. Qeybullayev isə İrəvanın XVI əsrdən məlum olması faktını iddia edə-rək qələmə almışdır ki, *"... yaşayış*

məntəqəsi kimi Yerevan yalnız XVI əs-rdən məlumdur". [4, s. 40]

XVII əsr fransız səyyahı Jan Şarden [5, s. 21] İrəvanda olmuş, İrəvan qala-sını təsvir edərkən, onun kiçik bir şə-hərdən böyük, oval formasında oldu-ğunu qeyd etmişdir. Səyyah onu da vur-ğulamışdır ki, İrəvan qalasının dairəsi dörd min addım olub, təxminən 800 ev-dən ibarətdir. Jan Şardenin toxunduğu əsas məsələ odur ki, İrəvan qalasında yaşayan insanlar ancaq təmizqanlı sə-fəvilər olmuşdur.

Tədqiqatçılar tərəfindən

meydana çıxmış fikir ayrılığına baxmayaraq, Fərəc Fərəcovun publi-sistika ilə məşğul olan şəxs kimi İrə-van şəhərinin Şah İsmayıl tərəfindən tədqiq edilməsi barədəki qeydləri təq-dirəlayıqdır. Bu amil tarixi yaddaşla-rın unudulmadığına, yaşadığına bir işarədir.

Fərəc Fərəcovun "Yaycı soyqırımı" əsərində sənədliliyə müraciət etməsi təsvir etdiyi problemlərə sənədlərlə, faktlarla aydınlıq qətimək məqsədi daşımışdır. Son dövrlər söz sənətində hibrid janr konstruksiyaları yaranmaq-dadır. Bu özünü həm bədii ədəbiyyat-da, həm də publisistikada göstərmək-dədir.

Belə ki, müasir mərhələdə sənədlə, publisistik, elmi janrlar yeni janr konst-ruksiyaları formalaşdırmaqdadır. Sə-nədlə və bədii janrların qarşılıqlı əlaqə formaları müxtəlif ola bilər və ilk növ-bədə, sənədin (tarixi faktın) bədii mə-nasının yenidən işlənilməsi, müasir dövrdə "müstəqil estetik mənə alması" [6, s. 421] ilə səciyyələndirilir. Fərəc Fərəcov sənədi (faktı) "Yaycı soyqırı-mı" əsərinin mətninin fabulasına daxil etmişdir. Müəllif rəsmi sənədlərlə ya-naşı insanların xatirələrindən fəal isti-fadə edərkən, müəllif şərhli ilə təqdim etmişdir.

Sənədlə faktlardan biri kimi "Yaycı soyqırımı" kitabında Rusiyanın dövlət-çilik tarixində və siyasətində önəmli, maraqlı bir sənəd kimi diqqəti cəlb edən rus imperatoru olmuş I Pyotrun "Vəsiyyətnamə"sinin təqdim edilməsi maraq doğurur. Bu vəsiyyətnamə dö-vrünün dünyanın siyasi proseslərinin də-yərləndirilməsi, gələcək siyasi mode-lin formalaşdırılması təklifləri, İsveçi, Norveç, Danimarkanı, Türkiyəni, İra-nı, Polşanı, İtaliyanı, Fransanı fəth edil-məsi iddiaları və s. əksini tapmışdı. İst-tanbulu fəth etmək isə onun ümdə ar-zusu olaraq, vəsiyyətnaməsində əksini tapmışdır.

Ümumilikdə, on iki bənddən ibarət olan vəsiyyətnaməni kitabında təqdim etmiş Fərəc Fərəcov bu vəsiyyətnamə-də əksini tapmış fikirlərin soyqırımı yol açdığını göstərə bilmişdir. Bu və-siyyətnamədə I Pyotr dövlətinin, yəni Rusiyanın çiçəklənməsi üçün atılacaq addımlara da toxunmuşdur:

"Mümkün qədər Avropa dövlət-lərindən müharibə vaxtında hərbi sərkərdələri, süllə zamanı isə elm adamlarını Rusiyaya cəlb etməli" fikrini "Vəsiyyətnamə"sinin ikinci bəndində qeyd etmişdir. Dövlətinin qələbə qazanması üçün hərbi zamanı hərbiçiləri, süllə zamanı elm adamlar-ını cəlb edilməsini vəsiyyət etməsi təqdirəlayıqdır. Ümumilikdə 12 bən-ddən ibarət olan bu sənəddə diqqəti cəlb edən amil I Pyotrun Türkiyə və İranı özünə rəqib görməsi, "...Türki-yə dövləti məhv olmadan İranın ca-nını almağımız məsləhət deyil" kimi vəsiyyət etməsi də siyasi proseslərə I Pyotrun verdiyi qiymətdir.

(ardı var)

